

Lucie SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ
Praha

O významech sloves typu *jít* a typu *chodit* v češtině (Pohled kognitivní)¹

Slovesa typu *jít/chodit*, *běžet/běhat*, *nést/nosit* atd., obvykle označovaná jako slovesa pohybu, poutají opakovaně pozornost badatelů a badatelek zabývajících se slovanskými jazyky. Důvodem je především to, že tato slovesa se chovají v mnohém jinak než „běžná“ slovesa nedokonavá. Českým „slovesům pohybu“ bylo zatím věnováno méně pozornosti než např. korespondujícím slovesům polským či ruským. Dosavadní analýzy uvedených českých sloves využívají zejména metody funkčně-strukturální a každý z typů (typ *jít* i typ *chodit*) se snaží popsat pomocí minimálního počtu obvykle velmi abstraktních rysů. V této práci se pokusíme – s využitím kognitivního přístupu k jazyku² – ukázat „významy“ obou typů sloves plastičtěji jako uspořádané a vzájemně propojené struktury. Slovesa typu *jít* budeme označovat jako *d e t e r m i n o v a n á* a jejich základní vlastnost jako determinovanost, slovesa typu *chodit* pak jako *n e d e t e r m i n o v a n á* a jejich základní vlastnost jako nedeterminovanost.³

Za hlavní odlišnost mezi slovesy typu *jít/chodit* a „běžnými“ nedokonavými slovesy bývá pokládána právě determinovanost a nede-

¹ Vzniklo s podporou VZ MSM 0021620825.

² Základní informace viz např. Janda (2004); Vaňková a kol. (2005); Danaher (2008) aj.

³ Uvedené termíny jsme zvolili, neboť se vyskytují nejčastěji, jsme si však vědomi, že nejde o termíny ideální. Mezi česká determinovaná slovesa bývá řazeno (srov. Mrhačová 1993, Kučerová 1974) *jít, jet, běžet, letět, vézt, vést, nést*, s určitými výhradami (viz Saicová Římalová 2009) pak i *hnát, lézt, táhnout a vléct*, mezi slovesa nedeterminovaná *chodit, jezdit, běhat, létat, vozit, vodit, nosit*, s výhradami *honit, ložit, tahat a vláčet*.

terminovanost. Vymezení determinovanosti a nedeterminovanosti je však v literatuře nejednotné. Pro řadu prací je důležitý rys směrnosti pohybu. Např. V. Šmilauer (1982, s. 43) řadí slovesa typu *jít* mezi slovesa trvalá a uvádí, že označují „určitý případ pohybu jistým směrem“; druhý člen dvojice (typ *chodit*) řadí mezi slovesa opěťovací a o jejich významu uvádí, že „znamenají obecně druh pohybu“. *Mluvnice češtiny II* (1986, s. 186, autorem části je J. Petr) zakládá příslušné definice na počtu směrů pohybu: slovesa determinovaná označují „jednosměrný (lineární) pohyb“, nedeterminovaná nikoli. Také Čechová a kol. (2000, s. 173, autorkou části je M. Čechová) popisuje slovesa determinovaná jako „určená co do směru“ a nedeterminovaná jako ‘směrově neurčená’, která však mohou v některých kontextech naznačovat směr. Oproti tomu N. Nübler (v příslušném hesle v *Encyklopedickém slovníku češtiny* 2002, s. 109) zmiňuje jako nejčastější definici determinovanosti pojetí založené na cíli („záměrný, na určitý cíl orientovaný děj“) a na druhu (resp. lineárnosti) pohybu („pohyb v jedné nepřerušované linii“). U nedeterminovaných sloves uvádí, že mohou vyjadřovat děje obvyklé, opakované, popř. ‘schopnost k pohybovému jednání’. Podobně přistupuje k determinovanosti i F. Čermák (1994, s. 190), který ji vymezuje jako „určenost, resp. určitelnost [...] co do druhu pohybu a jeho cíle“; nedeterminovanost v jeho pojetí pak toto určení neumožňuje. B. Havránek a A. Jedlička (1988, s. 232) uvažují o míře vztahu daného slovesa ke konkrétní situaci a uvádějí, že nedeterminovaná slovesa vyjadřují ‘děj obecně beze vztahu k jedné konkrétní situaci’ a že mohou označovat děj násobený, ale také ‘děj, který není násobený’, ale není zcela totožný s dějem ‘nenásobeným z dvojice...’, a rovněž vlastnost či způsobnost. F. Daneš a Z. Hlavsa s odkazy na další badatele pokládají význam determinovaných sloves za „dosti jednotný“ (Daneš, Hlavsa a kol. 1981, s. 90) a u nedeterminovaných předpokládají „mnoho různých odstínů: význam stavu, způsobnosti k ději, význam děje obvyklého nebo iterativního, děje složeného“ spojených podle nich společným znakem, a to neurčeností (Daneš, Hlavsa a kol. 1981, s. 90). Přiklání se k těm autorům (např. Skoumalová), kteří u determino-

vaných sloves uvádějí, že „představují pohyb v jedné nepřerušované linii” (Daneš, Hlavsa a kol. 1981, s. 90); udání cíle dle nich není nutné. U nedeterminovaných sloves se připojují ke Karceevskému a jeho rozlišení tří významů: „1. pohyb násobený, 2. pohyb v různých směrech, 3. schopnost druhu pohybu” (Daneš, Hlavsa a kol. 1981, s. 90). Podle E. Mrhačové vyjadřují determinovaná slovesa „konkrétní zaměřenost” časovou v rovině časové a směrovou v rovině prostorové (Mrhačová 1993, s. 43; viz též Kučerová 1969). Nedeterminovaná slovesa (Mrhačová 1993, s. 43–45) označují v rovině časové:

- 1) „význam faktického děje”,
- 2) „význam nefaktického děje”; „iterativní význam” a „význam vlastnosti/schopnosti”. V rovině prostorové označují pohyb, který buď je, nebo není „směrově zaměřený”.

Za základní význam nedeterminovaných sloves autorka pokládá v rovině časové význam iterativnosti a v rovině prostorové význam „směrové irelevance”.

Výše uvedené stručné shrnutí poznatků z odborné literatury mj. ukazuje, že autoři a autorky se často pokoušejí o definice determinovanosti a nedeterminovanosti založené na malém počtu rysů, popř. na rysu jediném (např. směru či cíli). Hledání jednoho rysu (popř. jednoho invariantního významu) společného všem užitím daného typu sloves je však obtížné a někdy i nemožné – pokud autoři takový rys navrhnou, pak bývá velmi abstraktní a ani tak nezaručuje, že pokryje všechny možnosti (mnoho případů pak může být pokládáno za „výjimky”) a zároveň vyloučí případy, které do dané kategorie nepatří. Např. rys lineárnosti pohybu je problematizován vlastnostmi našeho mimojazykového světa: naše tělo nemůže z jednoho místa zmizet a na jiném se objevit, ale musí se prostorem pohybovat „spojitě”, proto je možné každý pohyb vykládat jako určitým způsobem lineární. Podobně je příliš obecný rys směrovosti, popř. zaměřenosti na cíl – u determinovaných sloves opravdu bývá zásadní, že pohyb je pojímán jako směřující k nějakému cíli, avšak o nedeterminovaných slovesech neplatí, že by jimi označovaný pohyb k nějakému cíli směřovat nemohl (srov. např. *Chodil celý den do lesa a zpátky*) –

rozdíl mezi oběma typy je spíše ve způsobu, jakým je daná situace uchopena z hlediska opakování, aktuálnosti atp. Navíc i determinovaná slovesa mohou v méně typických případech označovat pohyb směrově nezaměřený (srov. *Už umím jet autem pěkně rovně*; viz dále). Jako příliš abstraktní lze hodnotit i rys konkrétní určenost (srov. např. *Každý den v sedm ráno jde pro noviny* vs. *Každý den v sedm ráno chodí pro noviny*) a nejasný je rys určenost druhu pohybu (srov. *Jít do lesa* vs. *chodit do lesa* – v obou případech je druh pohybu určen, a to jako chůze). V řadě případů se jeví jako úspěšnější definice daného typu sloves pomocí více rysů či významů. Nevýhodou těchto řešení však bývá, že neukazují vztahy mezi významy, popř. je vykládají jako v podstatě vzájemně nesouvisející. Takový přístup může být příčinou toho, proč autorům činí větší obtíže definovat nedeterminovanost.

* * *

V následující části naznačíme, jakým způsobem by k analýze determinovanosti a nedeterminovanosti mohly přispět vybrané principy a metody kognitivní lingvistiky. Budeme vycházet z toho, v jakých kontextech se determinovaná a nedeterminovaná slovesa mohou vyskytovat a jaké významy mohou vyjadřovat. Ukážeme zároveň souvislosti mezi jednotlivými významy. Na rozdíl od jiných autorů pracujeme u determinovaných i nedeterminovaných sloves vždy s více významy, které tvoří (stejně jako jiné podobné struktury) s t r u k t u r u uspořádanou radiálně kolem prototypu.⁴ Jako propojené navíc vidíme i obě struktury, tj. strukturu významů determinovaných sloves a strukturu významů sloves nedeterminova-

⁴ Kategorie s radiální strukturou (viz Janda 2004, s. 19–23; Taylor 1995, aj.; kritiku viz např. Croft, Cruse 2004) jsou kategorie, které mají vnitřní strukturu a neostře hranice. Centrem kategorie je tzv. prototyp, tj. „nejlepší”, nejtýpčtější příklad, zástupce dané kategorie, vnitřní struktura kategorie je pak organizována na základě vztahu k prototypu – ostatní členy jsou s prototypem spojeny na základě podobnosti a tvoří určitou síť, nemusí však s prototypem (ani všechny mezi sebou) sdílet nějakou množinu rysů.

ných. Vzhledem k tomu, že zkoumaná slovesa jsou značně polysémií a ne u všech jejich významů se determinovanost a nedeterminovanost uplatňují, zabýváme se pouze těmi významy, které se s determinovaností a nedeterminovaností pojí, tj. především významy fyzického pohybu. S ohledem na rozsah práce se omezujeme jen na slovesa neprefigovaná. V příkladových větách užíváme slovesa *jít* a *chodit*, která reprezentují centrální členy obou skupin.

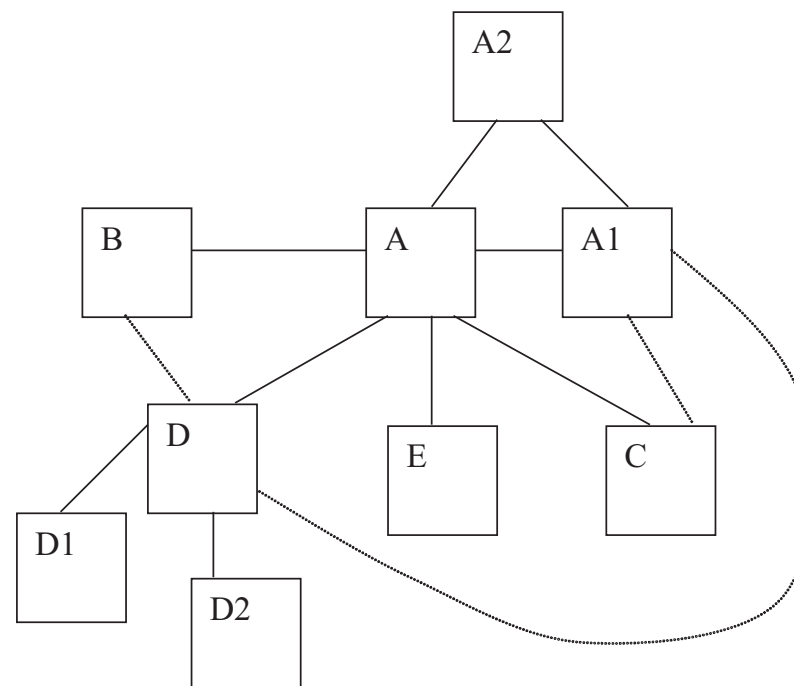
Slovesa determinovaná

Determinovaná slovesa bývají v odborné literatuře pokládána za příznaková, i když jejich příznakovost je někdy zpochybňována (viz např. Kučera 1980; Cummings 1983; srov. též Dokulil 1958). Z kognitivního hlediska se však tato slovesa jeví jako základnější – realizuje se v nich totiž oproti slovesům nedeterminovaným v konkrétnější a úplnější podobě představové schéma pohybu po cestě.⁵ Navíc se v řadě případů (ovšem méně typických) determinovaná slovesa mohou objevovat v kontextech typických pro slovesa nedeterminovaná, ale naopak tomu tak není. Ve srovnání s nedeterminovaností (viz dále) se struktura významů determinovanosti dokonce jeví jako komplexnější. Vzájemné vztahy významů determinovanosti naznačuje obr. 1.

Determinovanost se tedy může pojit s následujícími významy:

A – prototyp – typická realizace pohybu po cestě:
Označuje situaci, kdy se pohybující se subjekt (jímž je typicky člověk, ale mohou to být i jiné živé bytosti a u příslušných sloves

⁵ Představová schémata (*image schemas*) vznikají na základě našich zkušeností s každodenním životem a opakujícími se vzorci v něm. Jde o abstraktní struktury, které organizují naši zkušenost; nejsou omezeny jen na vizuální podobu (srov. Johnson 1987). Mezi základní představová schémata patří např. schéma nádoby, cyklu, části a celku aj. Představové schéma cesty (podrobně viz Saicová Římalová 2009) bývá pokládáno za jednu z nejběžnějších struktur vycházejících z naší tělesné zkušenosti (Johnson 1987, s. 116), mezi základní složky tohoto schématu patří východisko, cíl, cesta (spojení mezi východiskem a cílem) a směřování specifikující pohyb od východiska k cíli (srov. např. Lakoff 1987, s. 275).



Obr. 1. Struktura významů determinovaných sloves

např. i stroje) pohybuje od nějakého východiska po nějaké cestě k nějakému určenému cíli a tento děj se odehrává jednou, neopakovaně, při konkrétní příležitosti; zachycuje úplné schéma pohybu po cestě. Děj se může odehrávat v přítomnosti, minulosti i v budoucnosti, cíl pohybu je v nejtýpějších případech explicitně vyjádřen a má „fyzickou“ podobu (typicky jde o přemístění do nějakého prostoru), může však mít i podobu jinou – fyzický prostor je např. (metonymicky) zastoupen tím, kvůli čemu (komu) se subjekt přemisuje a co (kdo) se v cíli nachází atp. (srov. *jdu pro lékaře; jdu na nákup/nakoupit*). Cíl se tedy může postupně měnit v účel (k jejich

vztahu viz též Johnson 1987, s. 114–117). Modelovým příkladem jsou věty typu *Soused jde/včera šel do lesa*.

Pohyb je typicky záměrný (pohybující se subjekt se pohybuje za nějakým určeným cílem). Mohou se ale vyskytnout i případy, kdy tomu tak není (srov. *Byl v takovém šoku, že vůbec nevěděl, kam jde*), u nich je důležité, že samo užití determinovaného slovesa situaci pojímá jako pohyb někam směřující; tyto případy se blíží typu C, popř. D3 (viz níže).

V rámci centrálního významu se vyskytují i varianty:

A1 – implicitní cíl: První variantou prototypu jsou příklady, kdy je cíl vyrozumíván z kontextu, resp. je implicitní, např. *Soused už jde* (= např. k mluvčímu); *Už jdu* (= např. k adresátovi).

A2 – specifikace východiska: Další variantu představují případy, kdy je pohyb po cestě pojat jako pohyb odněkud a specifikováno je východisko pohybu, nikoli cíl, např. *Soused jde z lesa* (= zřejmě zpátky, domů atp., ale i jiné); *Jdu a už se sem nikdy nevrátím* (tj. ze stávajícího místa jinam, není důležité, kam). Tento typ se uplatňuje i v některých metaforických výrazech, např. *Jdu od toho* (ve významu „už s touto záležitostí nechci nic mít“, „nebudu se toho účastnit“).

B – pohyb po cestě tam a zpět: V dalším typu je ztvárněna situace, kdy se pohybující se subjekt pohybuje k nějakému cíli a zpět. Oproti typu A jde tedy o obecnější pojetí schématu pohybu po cestě (pohyb tam + pohyb zpět, zde viz souvislost s typem D). Tento význam bývá hodnocen jako důležitý typ u ruských nedeterminovaných sloves (srov. *Ja jezdil v Moskvu*) a v češtině jeho existence nebývá u determinovaných a nedeterminovaných sloves předpokládána, za typický prostředek realizace bývá pokládáno sloveso *být* (srov. *Byl jsem v Brně*; srov. Dokulil 1949, s. 90). Skutečnost, že u typu B jde o pohyb k cíli a zase zpátky (průběh trasy přitom není ztvárněn jako důležitý), je v češtině vyrozumívána pouze z kontextu, typicky jde o věty označující děje odehrávající

se v minulosti. Modelovým příkladem jsou věty jako *Soused šel nakoupit/pro noviny/pro lékaře ... a už zase sedí doma v křesle a čte si*.

C – trvání určité (obvykle střední) fáze pohybu po cestě: Příklady jako *Soused už jde tři hodiny lesem, ale stále ještě není ani v půlce své cesty/a stále ještě nedošel na jeho konec*; *Celý den šel lesem a až večer přišel k mytíně, na které stála hájenka*; *Na křižovatce se dáte vpravo a půjdete půl hodiny lesem* se vztahují k trvání střední fáze pohybu. Cíl pohybu nemusí být specifikován (a pohybující se subjekt si ho ani nemusí být vědom), ale determinované sloveso přesto situaci ztvárňuje jako pohyb někam směřující. Typ C je tím blízký typu A1.

D – opakování pohybu po cestě: Česká determinovaná slovesa lze použít i v případech, kdy označují opakování pohybu po určité cestě. Opakovanost děje je určena kontextem, např. příslovecnými určeními vyjadřujícími počet opakování či frekvenci, popř. vhodnými částicemi (srov. *Už zase jde do lesa*) atp. Modelovým příkladem je věta *Soused jde každý den do lesa*. Stejně jako u typu A může být cíl pohybu uveden explicitně, ale také nemusí.

Vedle uvedeného typického případu se opakování může vyskytnout i v několika variantách:

D1 – „distributivní“⁶ užití: Jde o označení situací, kdy se opakuje pohyb, při němž se typicky při každém opakování přemísí jiný subjekt, resp. (a to častěji) je přemíslen jiný předmět (typicky jde o různé exempláře téhož druhu), srov. *Soused už jde z domu s pátým kufrem/už nese pátý kufř*. Méně běžné jsou případy, kdy je opakován pohyb k různým cílům (obvykle stejného typu),

⁶ Jako distributivní bývají obvykle označována dokonavá slovesa typu *pozavírat, pomřít*, která „vypovídají, že všechny podmínky a předměty byly opětovaným dějem vyčerpány“ (Šmilauer 1982, s. 114). V této práci jako distributivní označujeme užití, kdy se každé opakování týká jiného předmětu nebo jiného cíle, popř. i pohybujícího se subjektu; protože jde o slovesa nedokonavá, děj není ztvárněn jako vyčerpávající všechny předměty, cíle nebo pohybující se subjekty.

srov. *Už jde do desátého obchodu, ale stále ještě nekoupil, co potřebuje.*

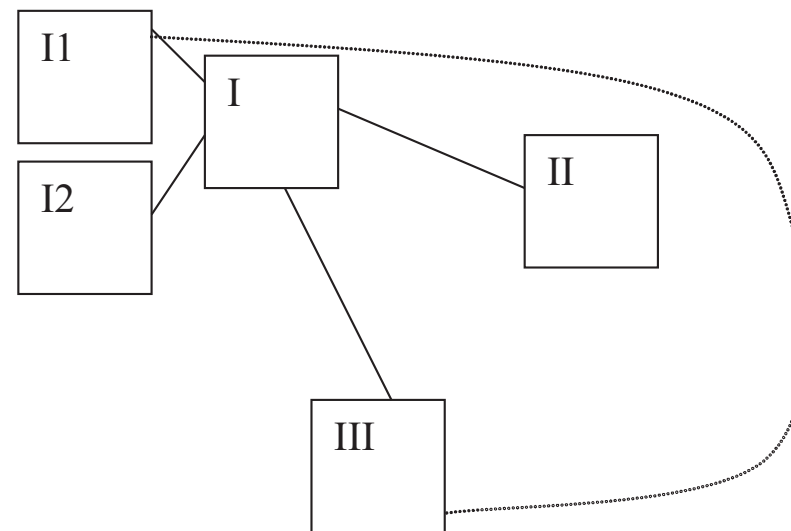
D2 – z v y k: Tyto případy vyjadřují, že nejde o prosté opakování, ale o opakování na základě zvyku, popř. blížící se zvyku (k tomu srov. Danaher 2003), např. *(Rád) jde každý den/každé pondělí do lesa* (ve významu 'chodívá'). Tento význam je typicky vyjadřován slovesy nedeterminovanými, u determinovaných sloves závisí na kontextu, podílejí se na něm např. příslovečná určení.

E – schopnost k činnosti, popř. činnost: Objevují se i případy blízké označení schopnosti k určité činnosti (pohybu). I tento význam je typický pro slovesa nedeterminovaná a u determinovaných závisí na kontextu. Objevuje se např. v kontextech, v nichž jde o soustředění na činnost samu, a vyjádření toho, že daná činnost je např. prostředkem k přemístění se někam, k získání něčeho atp., naopak ustupuje do pozadí. Příkladem mohou být kontexty, v nichž jde např. o zdůraznění schopnosti k nějakému druhu pohybu oproti pohybu jinému, srov. např. *Po úraze už jde pěkně svižně/rovně, ale běžet ještě nemůže; Po kladině se musíš naučit jít rychle, jinak spadneš.* Vyskytnout se mohou i případy označující samotnou činnost, zejm. tehdy, kdy je daný typ pohybu nějak blíže specifikován, např. *Jít dlouho pomaleji, než je člověk zvyklý, je namáhavější než jít obvyklým tempem.* Označení činnosti i schopnosti k ní souvisejí s opakováním, tj. s možností či schopností daný druh pohybu uskutečnit při různých příležitostech. Cíl nemusí být ani u jedné z variant určen.

Slovesa nedeterminovaná

Nedeterminovaná slovesa se také vztahují ke schématu pohybu po cestě (viz výše), ale pojmají jej obecněji, obvykle abstrahují od některých rysů. Nejvýraznější případy se týkají pohybu ztvárněného jako opakovaný nebo opakovatelný, při němž se může ztratit vědomí cíle, nemusí již jít o jedinečnost příležitosti, při níž pohyb probíhá, nebo o jednu konkrétní dráhu atp. Přestože odborná literatura většinou

vnímá nedeterminovaná slovesa jako ta, která ze sledované dvojice vyjadřují potenciálně více významů, analýza ukazuje, že v češtině tomu tak není (viz dále). Na druhou stranu však významy u nedeterminovaných sloves nejsou ve srovnání s významy sloves determinovaných tak úzce propojeny, jeví se jako výraznější či „samostatnější“ – otázka „počtu“ významů je tedy úzce spojena s problémem, co je vymezováno jako samostatný význam. Strukturu významů nedeterminovanosti naznačuje obr. 2:



Obr. 2. Struktura významů nedeterminovaných sloves

Nedeterminovaná slovesa se užívají pro vyjádření následujících významů:

I – o p a k o v a n ý d ě j: V tomto (prototypickém) užití se sloveso vztahuje k situacím, kdy pohybující se subjekt se opakovaně pohybuje po cestě vždy k témuž cíli. Modelovým typem je *Soused (často) chodí do lesa pro dřevo (a nosí si ho domů ke krbu)*. Cíl pohybu bývá vyjádřen, popř. je zřejmý z kontextu, a stejně jako

v jiných případech může mít podobu fyzického prostoru, ale může být také abstraktnější. V typickém případě jde o opakování pohybu po téže cestě, ale podle kontextu může jít i o pohyb po různých cestách k témuž cíli. Počet, popř. frekvence opakování mohou být specifikovány, ale nemusí.

Ve skutečnosti představuje typ I opakování nikoli pouze pohybu po cestě z bodu A do bodu B, ale musí logicky zahrnovat i návrat pohybujícího se subjektu zpět z bodu B do bodu výchozího; jde tedy nikoli o opakování prostého, „jednoduchého“ pohybu po cestě (jak bývá ztvárněn determinovanými slovesy v typu A), ale opakovanou jednotkou je pohyb po cestě tam a zpět (odpovídá u determinovaných sloves typu B).

I1 – zvyk, charakteristika: Zvláštní variantou je opakování pohybu pojaté obecněji jako zvyk, význam nedeterminovaného slovesa je zde ekvivalentní k významu slovesa typu *chodívat*, např. *Soused chodí (rád) každý den do lesa* (tj. ‘chodívá’).

Od tohoto typu se odvíjí i typ *Náš syn už chodí do školy* (ve významu ‘je školákem’), při němž již nejde ani tak o konkrétní pohyb k nějakému cíli, ale o vyjádření určité charakteristiky/funkce pohybujícího se subjektu založené na pravidelně vykonávané činnosti.⁷

I2 – „distributivní“ užití: V některých případech slovesa označují opakovaný pohyb k různým cílům (obvykle podobného charakteru), např.: *Lékař chodí po pacientech; Soused chodí po obchodech/po hospodách*. Méně běžná je situace, kdy není důležité, zda jde o různé cíle, ale to, že pohyb probíhá pokaždé s jiným předmětem, přičemž situace je nahlížena tak, že daný předmět obvykle není pouze prostě přemístěn, ale manipulace s ním je složitější, komplexnější, např. *Soused už tento rok nosí pátý klobouk/chodí s pátým kufrem (asi je někde ztrácí, že si pořizuje*

⁷ O tomto typu (ale i o dalších typech, v nichž je podstatný účel pohybu) platí také Dokulilův (1949, s. 86–88) postřeh, že v konstrukcích se slovesy pohybu je vlastně zdůrazněn „nástup k činnosti“, nikoli činnost sama.

stále nové...). K tomuto typu bychom však mohli zařadit i případy jako *chodí k němu mnoho návštěvníků*, které označují opakování dané tím, že pohyb opakuje pokaždé jiný pohybující se subjekt.

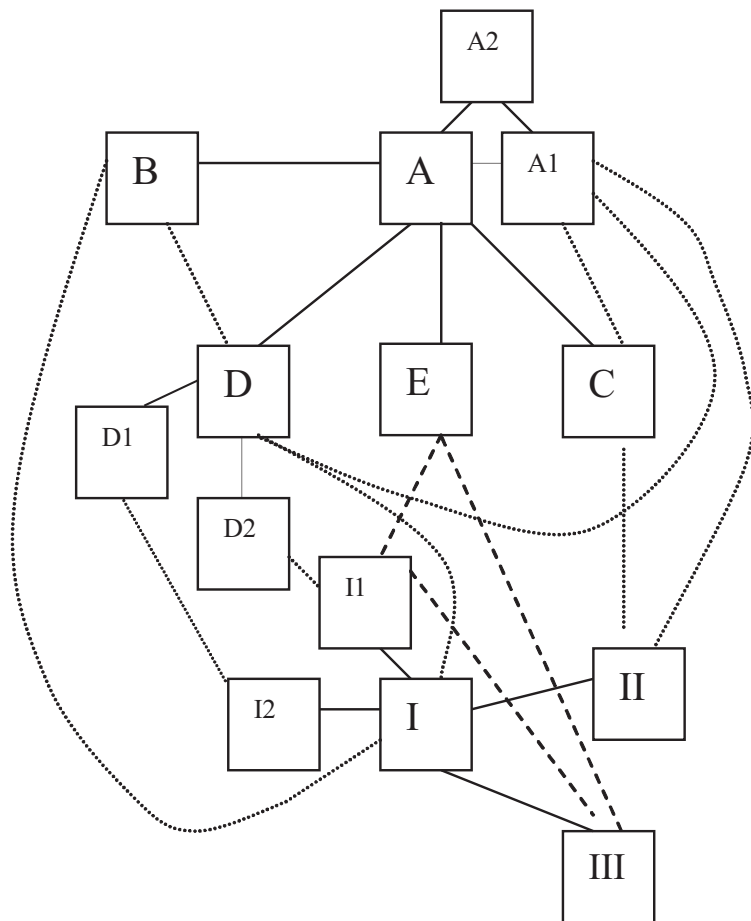
II – pohyb bez cíle: Druhým výrazným typem je užití nedeterminovaných sloves pro neopakovaný děj (tj. pro pohyb po cestě uskutečněný pouze jednou), ale jakoby bez cíle, tj. situace není pojata jako směřující k dosažení nějakého prostorového (popř. abstraktnějšího) cíle. Ze schématu pohybu po cestě je tedy zdůrazněna střední fáze (srov. typ C u determinovaných sloves), kdy pohyb probíhá, a naopak je upozaděn cíl. Modelovými příklady jsou např. *Zatímco já musím pracovat, soused ted' chodí někde po lese; Soused chodil celý den po lese*. Typ II bychom mohli interpretovat také jako součet opakování pohybu po více kratších cestách s nedůležitými cíli (zde je možná souvislost s typem I), např. *Chodil po pokojí sem a tam*.

III – činnost a schopnost k ní: Třetím výrazným typem užití nedeterminovaných sloves je označení činnosti jako takové, popř. schopnosti k ní, tj. zaměření na vlastní činnost, nikoli např. na ztvárnění činnosti jako prostředku k něčemu. Srov. např. *Baví ho chodit na procházky; Rád běhá/baví ho běhat; Soused rád chodí do lesa* (ve významu ‘má rád chození do lesa’); *Dítě už chodí* (ve významu ‘už umí chodit’); *Po úraze už zase chodí*. Cíl obvykle není specifikován (ale může být). Vyjádření schopnosti k nějaké činnosti souvisí s opakováním této činnosti (a tím také s typem I) – je-li subjekt schopen např. daného typu pohybu, znamená to vlastně, že je schopen tento pohyb opakovat v podstatě při libovolné příležitosti.

Vztahy mezi strukturami významů determinovaných a nedeterminovaných sloves

Struktury významů determinovanosti a nedeterminovanosti se v několika místech stýkají. Styčnými body jsou především ty případy,

kteřé umožňují užití obou typů sloves, i když mezi oběma variantami vždy existují rozdíly v konstruování (resp. profilování), tj. ve způsobu, jakým je ztvárněná situace nahlížena (viz např. Danaher 2008; Croft, Cruse 2004, s. 14–21 a 40–73). Vztahy mezi strukturami významů determinovaných a nedeterminovaných sloves zachycuje obr. 3:



Obr. 3. Vztahy mezi strukturami významů determinovaných a nedeterminovaných sloves (A–E významy determinovaných sloves, I–III sloves nedeterminovaných)

Nejvýraznější je propojení významů českých determinovaných a nedeterminovaných sloves v oblasti označování různých podob opakovaného pohybu. Týká se to případů, kdy pohybující se subjekt opakuje pohyb po nějaké cestě/k nějakému cíli, ale i opakování, které má podobu zvyku, tzv. distributivního užití, popř. označení pohybu po cestě tam a zpět (tj. u determinovaných sloves jde o typy D a B, u nedeterminovaných o centrální typ I). Styčnými body jsou i označování činnosti a schopnosti k ní (u determinovaných typ E, u nedeterminovaných typ III) a varianty, v nichž se objevuje pohyb bez explicitního cíle (u determinovaných typ A1 a typ C – trvání určité fáze cesty, u nedeterminovaných typ II – pohyb bez cíle).

Přestože v uvedených případech jsou pomocí determinovaných a nedeterminovaných sloves označeny stejné typy situací, nejde o vyjádření zcela synonymní. Rozdíl většinou spočívá v tom, že výpovědi obsahující determinované sloveso pojímají danou situaci konkrétněji, častěji (ale ne vždy, viz výše) jde o děj ztvárněný jako aktuální a častěji je důležité jeho směřování k určitému cíli – srov. např. ztvárnění pohybu tam a zpět v typech *Soused šel pro noviny a teď si je doma čte* vs. *Soused každý den chodil pro noviny a pak si je doma čte*. Výpovědi se také liší v tom, které jejich složky se vyjádření daného významu účastní, roli tu tedy nehraje už pouze samotné sloveso, ale důležitý je širší kontext (srov. též Dokulil 1958). Pokud výpovědi s determinovanými slovesy vyjadřují některé významy typické pro slovesa nedeterminovaná, často se na vyjádření daného významu podílejí vedle slovesa i další prvky, např. příslovečná určení – srov. např. ztvárnění opakovaného pohybu v příkladech *Soused šel včera několikrát do lesa* vs. *Soused včera chodil do lesa* nebo označení činnosti či schopnosti v *Po úraze už chodí/Po úraze už chodí bez berlí* vs. *Po úraze už dokáže jít bez berlí*. Nedeterminovaná slovesa však některé typické významy determinovaných sloves (zejm. význam prototypický) vyjádřit nemohou vůbec, a to ani s pomocí kontextu.

Vybrané metody kognitivní lingvistiky umožňují vidět determinovanost i nedeterminovanost jako radiální struktury uspořádané kolem prototypů; jednotlivé „uzly“ struktury přitom mohou samy mít podobu radiálních struktur. Protože tento přístup nevyžaduje, aby všechny členy dané kategorie sdílely určité rysy, lze pomocí něj začlenit do struktury i významy, které se v jiném pojetí zdají jako s ostatními nesouvisějící, popř. jako výjimečné. Při takto pojaté analýze se struktura determinovaných sloves jeví (oproti popisům v odborné literatuře) jako komplexnější než struktura významů sloves nedeterminovaných. Struktury významů determinovaných a nedeterminovaných sloves lze navíc vidět jako propojené v několika významových oblastech.

Literatura

- Croft W., Cruse D. A., 2004, *Cognitive Linguistics*, Cambridge.
- Cummings G. M., 1983, *On the Aspect of Motion Verbs in Czech and Russian*, „Folia Slavica“ Vol. 6, s. 7–52.
- Čechová M. a kol., 2000, *Čeština – řeč a jazyk*, Praha.
- Čermák F., 1994, *Jazyk a jazykověda*, Praha.
- Danaher D. S., 2003, *The Semantics and Discourse Function of Habitual-Iterative Verbs in Contemporary Czech*, München.
- Danaher D. S., 2008, *Úvod do kognitivní gramatiky (KG)*, [in:] L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*, Praha, s. 89–103.
- Daneš F., Hlavsa Z. a kol., 1981, *Větné vzorce v češtině*, Praha.
- Dokulil M., 1949, *Byl jsem se koupat, naši byli vázat. (Osobní vazby slovesa býti s infinitivem)*, „Naše řeč“ 33, s. 81–92.
- Dokulil M., 1958, *K otázce morfologických protikladů (Kritika binárních korelací v morfologii češtiny)*, „Slovo a slovesnost“ 19, s. 81–103.
- Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, Praha.
- Havránek B., Jedlička A., 1988, *Česká mluvnice*, Praha.
- Janda L., 2004, *Kognitivní lingvistika*, [in:] L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, Praha, s. 9–58.
- Johnson M., 1987, *The Body in the Mind*, Chicago – London.
- Kučera H., 1980, *Markedness in Motion*, [in:] *Morphosyntax in Slavic*, Columbus, Ohio, s. 15–42.

- Kučerová E., 1969, *Pokus o komplexní rozbor časových a prostorových významů ruských pohybových sloves se sémantikou přemístování*, „Československá rusistika“ XIV, s. 209–212.
- Kučerová E., 1974, *Slovanská korelativní slovesa přemístování*, „Slavia“ 43, s. 18–25.
- Lakoff G., 1987, *Women, Fire, and Dangerous Things*, Chicago–London.
- Mluvnice češtiny II*, 1986, Praha.
- Mrhačová E., 1993, *Korelativní slovesa pohybu*, Ostrava.
- Saicová Římalová L., 2009, *Vybraná slovesa pohybu v češtině*, v tisku.
- Šmilauer V., 1982, *Nauka o českém jazyku*, Praha.
- Taylor J. R., 1995, *Linguistic Categorization*, Oxford–New York.
- Vaňková I. a kol., 2005, *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*, Praha.

Summary

The author carries out an analysis of the Czech verbs of movement, such as: *jit/chodit, běžet/běhat, nést/nosit etc.* with the use of cognitive methods of linguistics. She investigates different uses of a particular verb which form a radial structure of the prototype. This enables to allocate the particular “knots” which are also characterized by the radial structure. The author concludes that semantic structures, of the analyzed by her verbs, coincide with several semantic fields.